

OSMANLI'DA TÖMBEKİ TÛTÜNÜ VE NARGİLE KÛLTÜRÜ

Eda TÛRKELİ*

Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Giriş: Nargile dilimize İnan'dan girmiş. Nar gülle (ateş gülle), nar kelle (ateş başlı), nar külâh (ateş külâhlı), nar kille (ateş damlı) anlamlarında ama hangisinden türemiş olduğu kesin olarak belirlenememiştir. Bu konuda bir başka görüş de ilk nargilenin Hindistan'da ceviz kabuğundan yapılmış olduğundan dolayı "narçıl" dendiğidir. Bu terim ise Farsçada "narçil"e dönüşmüştür. Abdülhak Hamid, "Meşceret-i Târ" adlı şiirinde bu nedenle olsa gerek "narçile"yi kullanmıştır. Nargile Hindistan'dan İnan'a geldikten sonra tüm Arap ülkelere, Anadolu'ya ve dünyaya İnan'dan yayılmıştır.¹

Nargile dünya üzerinde farklı isimler ile adlandırılmıştır. Mesela; Yunanlılar *vasero*, İnanlılar *galyan*, Doğu Türkistan'daki Uygur Türkleri *içilim* diyorlar. Mısır, Fas, Tunus, Südi Arabistan ve Somali'de ise *şişe* diyorlar. Fransızlar nargileye *pipe persane*, Almanlar *wasser pfeife*, Amerikalılar ise *waterpipe* ya da *hubble bubble* diyorlar.² Doğu medeniyetinin simgesi haline dönüşen nargile temel olarak dört bölümden oluşur. Şişenin içine diklemesine dalan metalin bütününe "ser" denir. Genellikle metal olmasına karşın seramik ve camdan yapılmış olanları da vardır. "Lüle" serin en üstünde yer alır. Üzerine tömbekinin koyulup kömürle yakıldığı, sıcaklığa dayanıklı özel bir kaptır. Lüle adı Farsçadan gelir ve emzik demektir. "Marpuç" nargilenin gövdesinden dumanın çekildiği uca kadar, hortum da dahil olmak üzere dumanı ağza ulaştıran bölümdür. Marpuçun iyisi koyun ya da keçi derisinden yapılmış olanıdır. Marpuçun aslı Farsça "Mar-piç" yani "yılan gibi bükümlü" dür. Dilimize geçince marpuç olarak değişmiştir. "Şişe" içinde dumanı filtreleyen suyun bulunduğu bölümdür. Osmanlı zamanında şişeye "sürâhi" denirdi. Nargilenin bu dört ana parçası dışında, sipsi, tepsi, rüzgârlık ve maşa gibi pek çok aksesuarları da mevcuttur.³ Tarihte ilk nargileye bundan bin yıl kadar önce Hindistan'ın kuzey batısında rastlanır. İlk nargile oldukça ilkindir. Sanskritçe "nârikela" denilen Hindistan cevizi kabuğunun içi, açılan ufak bir delikten sonra ince sivri kesici bir aletle iyice boşaltılır, içine su doldurulur. Sonra cevizin üzerindeki sakalımsı iplikler kazınıp deliğe geçirilen bir kamışın üstünde yakılır. Bir başka delikten suya daldırılan başka bir kamışla da duman ciğerlere gönderilir.⁴ Nargilenin olmazsa olmazı

olup, keyif verici bitkiler kategorisinde yer alan tütün ise (*Nicotiana tabacum* L.), patlıcangiller (*Solanaceae*) ailesinden tek yıllık bir bitkidir.⁵ Yeni kıtanın 1492'de keşfiyle birlikte anavatamı Amerika'dan Avrupa'ya getirilen tütün XVI. yüzyılda dünyaya yayılarak Akdeniz üzerinden Osmanlı topraklarına girdi. İlk yıllarda *tabaka/tabaga*, sonraki dönemlerde resmî dilde *duhân*, halk arasında *tütün* diye adlandırıldı. Osmanlı topraklarına getirilip, tarihini Hezârfen Hüseyin Efendi 1598, Peçuyulu İbrâhim 1600, Kâtib Çelebi 1601, Naîmâ 1606 olarak kaydeder. Mısırlı âlim İbrâhim el-Lekanî ise tütünün XVII. yüzyılın sonlarında ortaya çıktığını ve Anadolu'ya "Cil" adlı bir İngiliz tarafından getirildiğini belirtir. Hâlbuki söz konusu tarihler tütünün ilk ithal tarihi değil özellikle İstanbul'a yoğun biçimde getirilmeye başlandığını gösterir. İlk getiriliş tarihi ise en geç 1570'ler olmalıdır.⁶ Tütün, Amerika'nın keşfinden yaklaşık yarım yüzyıl sonra Avrupa'da kullanılmaya başlanmıştır. Yeni keşfedilen kıtadan Avrupa'ya intikalinin tacirler eliyle gerçekleşmesi, hem Avrupa hem de Osmanlı coğrafyasında tütüne dair olumlu bir havanın estirilmesinde etkili olmuştur. Bir Pazar oluşturma gayretinin yön verdiği ticarî kaygılar, tütünün sadece keyif veren bir madde değil, aynı zamanda belirli hastalıklarla da mücadelede etkin bir yöntem olarak pazarlanmasına zemin hazırlamış; bu da Avrupa'da tütün lehinde güçlü bir kamuoyunun oluşmasını ve tütün kullanımının hızla yayılmasını beraberinde getirmiştir. Öyle ki dumanının tütürülmesinin veya kurutulmuş yaprakların ufalanıp buruna çekilmesinin öksürüğe, astıma, baş ağrısına, mide hastalıkları ve kadın hastalıklarına iyi geldiği yönünde tütün lehine genel bir algı oluşmuştur. Tütünün şifa kaynağı olduğu yönündeki bu algının şekillenmesinde sadece tacirler değil, aynı zamanda dönemin hekimlerinin de önemli rolü söz konusudur.⁷

Nargile Tütünü ve Toplum: Osmanlı kroniklerinde tütünün Osmanlı topraklarına İngilizler tarafından sokulduğu belirtilmekte ve giriş tarihi için 1007 (1598) ile 1009 (1600) ve 1010 (1601) yılları verilmektedir. Abdülganî en-Nâblusî (ö.1731), bu durumu ülke ve tarih bazında ortaya koymaktadır. Buna göre tütünün İslam coğrafyasında kullanılmaya başlanması

¹ Deniz Gürsoy, Nargile Bir Nefes Keyif, Oğlak Yayıncılık, 2007, s. 27.

² A.g.e., s. 28.

³ A.g.e., s. 72-78.

⁴ Gürsoy, a.g.e., s. 28.

⁵ Güven Şahin, Nuran Şahin, "Türkiye'de Tütün (*Nicotiana Tabacum* L.) Yetiştiriciliğinin Tarihsel Gelişimi ve Coğrafi Dağılımı", Doğu Coğrafya Dergisi, S.30, s. 74.

⁶ Fehmi Yılmaz, "Tütün", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, C.42, 2012, s. 1.

⁷ Mehmet Kalaycı, Eyüp Öztürk, "18. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Tütünün Sosyo-Kültürel Zeminine Dair Bir Metin: Ebû Sehl Numân Efendi ve Tahlîlî'd-Duĥân Adlı Risâlesi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.58, C.1, 2017, s. 8.

16. yüzyılın sonlarında İngilizler eliyle gerçekleşmiştir. Mağrib bölgesinde tütünü ilk gündeme getiren kimse ise Yahudi bir hekimdir.⁸ Tütün ticareti ise Avrupalı tüccarların getirdiklerini pazarlayan araçlarla başlamıştır. Giderek artan tütün kullanımı ve talep geleneksel Osmanlı çiftçisini kârlı olan bu bitkinin üretimine yönlendirdi. Tütün bitkisi ülkeye iki yoldan girdi. İlki, Amerika'dan Japonya yoluyla gelendir. Bu tütün türü önce Hindistan'a sonra İran'a ve en sonunda da Osmanlı'ya ulaşır. İkinci olarak Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinden girmiştir. Tütünün anavatanı Güney Amerika olmasına rağmen bu bitki ülkemizin iklim şartlarını sevmiş ve 1612 yılında fide olarak Osmanlı topraklarına girdikten sonra tütün ziraati başlamıştır ve dört yüzyıldır da kesintisiz sürmektedir.⁹ Nargile tütünü çoğunlukla şeker pekmezinde mayalanmış tütün ve meyve tatları ile tatlandırılmış tütünün bileşimidir. Nargile tütünü genellikle belirgin bir tada ve meyve tadı olan aromaya sahiptir ve su borusu aracılığıyla içilir. Nargile tütününün yaygın adları su borusu tütünü, melas tütününü, 'hookah'ı 'arghile'yi, 'goza'yı ve 'hubble bubble'ı içerir.¹⁰ Nargile tütünleri arasında en çok bilinen ve asıl nargile tütünü olarak ismi anılan tütün ise Tömbeki (tenbakü) tütünüdür. Tömbeki tütünü ülkeye İran ve Hindistan'dan girmiş olup ilk üretimi Bağdat ve Şam'da yapılmıştır. Nikotin oranı oldukça yüksek ve iri yapraklı bir tütün çeşidi olan tömbeki tütününden, 1687 yılında yurda girişinde Gümrük Resmi alınmıştır. Nargile tütünü olan tömbeki, vesikalarda geçen ismiyle tenbakü tütünü yurda kaçak bir şekilde getirilmesiyle tütün kaçakçılığında artış meydana gelmiş ve halk zaman zaman bu durumdan rahatsız olmuş hatta şikâyetlerde bulunmuştur. Misal verecek olursak, Devlet Arşivinden alınan 25 Ağustos 1909 tarihli belgede, kaçak olarak Trablusşam kasabasına idhal olunan tenbakülerin yüz kisesinin Trabluslu Hacı Abdülkadir El-mecrub adlı kişinin hanesinde gizli bulunmasının haber alınması üzerine ahalinin adı geçen kaçakçı hakkında kanuni işlemlerin yapılmasını dile getirerek dönem içerisinde görevli olan Dâhiliye Nezaretine şikâyet dilekçesi yazmıştır.¹¹ Kültürümüzde eski bir dost olan nargile, bazıları için şimdiki zaman masalı olmuş, bir dönem sahne sanatlarına damgasını vurmuş, bir dönem edebiyat içeceği olmuş, bir dönem ise mimarlık tarihine damgasını vurmuştur. Mimarlık tarihindeki bu önemli anekdot Mimar Sinan ile ilgilidir. Süleymaniye Camii'nin yapımı sırasında Koca Sinan işleri bir süre yavaşlatır. Bu arada caminin içinde değişik yerlere çöküp günlerinin çoğunu nargile içerek geçirir. Sinan'ı çekemeyenler Padişah'a durumu iletirler. Kanuni Sultan Süleyman kendi adını taşıyacak bu büyük eserin tez bitmesini istediğinden hiddetle camiye gelir ve Sinan'ı nargilesinin başında bulur. "Bu ne rezil-

liktir. Bu mübarek çatı altında nargileyle keyif mi çatıyor-sun?" diye sorar. Sinan hiç telaşa kapılmaksızın nargilesinde tömbeki olmadığını gösterir ve nargilenin çıkardığı fokurdama sesinden yararlanarak, caminin içindeki ses dağılımını kontrol ettiğini açıklar.¹² Osmanlı'nın son dönemlerinde Osmanlı Bankası'nın öncülüğünde Reji idaresi kurulur ve İmparatorluk içinde tütün üretimi ve satışı tekelî Reji idaresine bırakılır. 1885'ten 1914 yılına kadar tütün ancak ihraç kaydıyla Reji'nin dışında bir kurum veya kişilerce alınıp satılabildi. Lakin satın alma, satma işlemleri ve dükkânlarında satma işlemini gerçekleştiren dükkân sahiplerinden dahi reji tarafından belirlenen bir fiyat ve satış payı mevcuttu. Durumu örneklendirecek olursak, Devlet Arşivinden alınan 2 Mart 1904 tarihli belgenin giriş bölümünde, tenbakü satan tütüncü dükkânlarından alınacak tenbakü satış payı hakkında maliye nezaretinde meydana gelen müzakereler sonucunda devlet tanzimat dairesinden kaleme alınan 20 S 1304 tarih ve 986 numaralı kararname sonucu tenbakü satan tütüncüden ne kadar satış payı alınacağına bir kararname ile belirlenmiş olduğu ifade edilmiştir.¹³ Yine başka bir belgede, gözetilen memleketlerde meydana gelen tenbakü meselelerinin dahi reji usulüne tabi olduğunun unutulmaması gerektiği, şartnameye göre Antalya memleketine dışarıdan veya içeriden gelecek olan tenbakülerin geliş masrafları ile satışı hakkında Antalya reji müdüriyetinin gereğini yapması ve meydana gelebilecek en ufak bir olayda Antalya Reji Müdüriyeti'ne uyarı yapılacağı bildirilerek, meydana gelebilecek meselelerin bildirilmesine dair bilgilerin mevcut olması, tütün denetiminin sıkı bir uygulamaya tabi olduğunu göstermektedir.¹⁴ Bir başka örnek belgede ise tenbakü satan tütüncü dükkânlarından alınacak tenbakü bey'iyeye resmi hakkında Reji İdâresiyle müzakere edilip bunun neticesinde varılan kararda, yerli tenbakülerin her bir kilosundan dört kuruş vergi alınacağı, bunun bir kısmının hazineye verilmesi şartı ile satışının serbest bırakılacağı, bu durumun tenbakülerin değerini sekteye uğratmayacağı ve bundan ahalinin zarar görmeyeceği, hazinenin de bu durumdan fayda göreceği belirtilmiştir.¹⁵ Alınan karardan anlaşılacağı üzere, tütün satış ve denetimi devlet kontrolü altında gerçekleşip, devlet tek taraflı sadece kendi çıkarları için kararlar almamış olup, halkın bu durumda fayda görüp görmeyeceği, alım ve satışta hazineye olan katkının ne kadar olacağını da düşünerek kararlarını öyle almış ve halka bildirmiştir. Önceleri yalnızca ithal tütünden alınan gümrük vergisiyle yetinilirken, tütün tiryakilerinin çoğalması üzerine dönemin din uleması tütün kullanımına karşı fetva çıkarır. Bu fetva üzerine tütüne karşı sürdürülen eleştirel yaklaşımlar bir süre sonra devlet tarafından vaaz edilen yasakları da beraberinde getirmiştir. Osmanlı da tütüne dair ilk yasak

⁸ Mehmet Kalaycı, Eyüp Öztürk, a.g.m. s. 10.

⁹ Gürsoy, a.g.e., s. 25.

¹⁰ Victoria Eyaleti, "Nargile Tütünü Reformları Toplum İçin Bilgilendirme Belgesi", Mayıs 2017.

¹¹ DH_MUI__00007_1_00012_002_001. / 25 Ağustos 1909.

¹² Gürsoy, a.g.e., s. 13.

¹³ MV__00108_00065_001_002. / 2 Mart 1904.

¹⁴ DH_MKT__01781_00034_001_001. / 13 Kasım 1890.

¹⁵ MV__00108_00065_001_002. / 2 Mart 1904.

1609 yılındaki bir yasakla Padişah I. Ahmet tarafından bir ferman ile yürürlüğe konulmuştur. Tütünün ekiminin, ticaretinin ve tüketilmesinin yasaklandığı bu fermanla yasağa uymayanların da şiddetle cezalandırılacağı belirtilmiştir. Bu tarihten 1620 yılına kadar aralıklarla Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerine benzer hükümleri içeren emirler gönderilmiştir. Ancak tütün içenlere şiddetli cezaların tatbik edilmesi IV. Murad döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde 1630 yılında Saruhan bölgesine gönderilen yasaklama bir yıl sonra bütün ülkeye şâmil kılınmış, bundan kısa bir süre sonra 1633 yılında vuku bulan büyük İstanbul yangınının tütün ateşine hamledilmesi sonucunda da tütün yasağının sıkı bir şekilde takip edildiği yeni bir dönem başlamıştır. Sultan IV. Murad

Ara Güler'den

tarafından uygulamaya konan tütün yasağına uymamak, siyaseten katl sebebi sayılmıştır. Ancak dönemin kaynaklarında şiddetli cezalandırmalara rağmen halkın tütüne rağbetinin sürdüğü, hatta yasaklar sebebi ile daha da arttığı nakledilmiştir. Sultan IV. Murad'ın 1640 yılında ölümüne kadar yasaklar aynı şiddette sürmüş, onun ölümünden sonra ise yasakların uygulanmasında bir gevşeme dönemine girilmiştir. Kendisi de tütün içen ve bu sebeple 1633 yılında Halep Kadılığı'ndan azledilen Bahâ-î Efendi'nin 1649 yılında şeyhülislâm olması ve onun tütünün mübah olduğuna dair fetva vermesi ile tütün yasağı fiilen göz ardı edilmeye başlanmıştır. Meselenin artık ticarî boyutunun öne çıkması, Osmanlı yöneticilerinin meseleye bakışını değiştirmiş ve 2. Süleyman döneminde tütün ekiminin devlet gözetiminde ve denetiminde gerçekleştirilmesi amacıyla bir ferman yayımlanmıştır. Bu sayede tütünün hem tarımından hem de ticaretinden yüksek miktarda yıllık vergi elde edilmiştir.¹⁶ Mühimme defterlerinden anlaşıldığına göre tütün yasağının arkasında yalnızca dinî sebepler bulunmamaktadır. Hükümdarlar tütün içmenin

halka ve saray hazinesine sosyal ve ekonomik etkileriyle de ilgilenmişlerdir. Halk arasında tütün yasaklarından dolayı nargile ve nargile şerbetine karşı tepkiler görülmeye başlamıştı. Öyle ki halk bazen nargile içen ya da nargile suları ile etrafı kirlettiğini düşündüğü kişileri dönem içerisinde görevli birime şikâyette dahi bulunmuştur. Nitekim 11 Ağustos 1893 tarihli belgede yer alan, Galata ve Beyoğlu taraflarında mahalle arasındaki küçük kahvehanelerin akşamları önlerine iskemle atıp, oralarda oturan bir takım hamal, tulumbacı ve merkebcı gibi kişilerin toplanarak nargile sularını sokak ortasına dökmeleri sebebiyle meydana gelen kötü görüntü ve kirlilikten dolayı bazı mahallelerin oturulamayacak hale geldiği belirtilerek şikâyette bulunulmuş ve şikâyette adı geçen mahallelerin temizliğine ve taharetine dikkat etmesine dair uyarıların yapılması istenmiştir.¹⁷ Tütün yasağı ile birlikte devlet denetimi ve kontrolü altında bulunan nargile tütününü, nargile şişeleri ve bunların ülkeye giriş çıkışları daha sıkı bir şekilde uygulamaya tabi olmuşlardır. Bu durumu örneklendirecek olursak, 15 Ocak 1906 tarihli arşiv belgesinde, Galata'da Mahmud Paşa camisinin karşısında var olan bazı kahvehaneler ile çaycı dükkânlarında üzerlerinde İran Şahının resminin işlenmiş olduğu ile Türkçe bazı ibarelerin yazılı olduğu nargile şişelerinin satışının yapıldığı ve kahvehanelerde kullanılan bu nargile şişelerinin nereden geldiğinin ve gümrükten nasıl geçirildiğinin araştırılmasına dair önemli bir uyarının yer aldığını görmekteyiz.¹⁸

Sonuç: İngiliz gemicilerin 1600'ü yıllarda İstanbul'a tütününü getirmeleri ile birlikte Türklere tütün ile tanıştı. Tütünün değişik kullanım biçimleri arasında tütün çiğneme, enfiye, pipo, puro, sigara ve nargile bulunmaktadır.¹⁹ Tütünün kullanım şekillerinden biri olan nargile ise kültürel bir öge olarak Osmanlı İmparatorluğunda kendine yer edinmiş, kimi zaman bir saray kültürü, kimi zaman bir dönemin edebiyat içeceği, kimi zaman yüksek dereceli devlet adamlarının kullandığı bir keyif unsuru haline gelmiştir. Nargile ve tütün takımları zaman içerisinde yaşanan merkezi otoritenin birtakım yasaklamalarına rağmen -özellikle Sultan IV. Murad dönemindeki tütün yasağına rağmen- bir dönem tavan arasına kaldırılmış olsa da yasakların hafifletilmesi ya da kaldırılmasıyla beraber tavan aralarından çıkarılmış ve hayatiyetini devam ettirmiştir. Önceleri belirli yaşın üzerindeki kişilerin, belli bir adap ile içtikleri nargile, bir dönem kaybolmaya yüz tutmuş ise de son yıllarda popülerliğini arttırmış bir şekilde sadece kendi ülkemizde değil çeşitli ülkelerdeki eş zamanlı yükselişi ile varlığını hala devam ettirmektedir.

¹⁶ Mehmet Kalaycı, Eyüp Öztürk, a.g.m., s. 11.

¹⁷ BEO_000255_019053_001_002. / 11 Ağustos 1893.

¹⁸ ZB_00370_00071_001. / 15 Ocak 1906.

¹⁹ Nüket Subaşı, Nazmi Bilir, "Nargile İçenlerin Nargile İçme Konusundaki Bilgi, Tutum ve Davranışları", Toraks Dergisi, S.6, C.2, 2005, s. 138.